

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2021, 25 (1): 347-367

Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emîresinin 14. Yüzyıldaki Hac Yolculukları

*The Pilgrimage of the Two Marîni Ladies from Maghrib to Hijaz in the 14th
Century*

Zehra Gözütok Tamdoğan

Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslâm Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof. Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of Theology
Department of Islamic History
Tekirdağ / Turkey
ztamdogan@nku.edu.tr orcid.org/0000-0001-9128-4026

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi
Received / Geliş Tarihi: 24 February / Şubat 2021
Accepted / Kabul Tarihi: 8 June / Haziran 2021
Published / Yayın Tarihi: 15 June / Haziran 2021
Pub Date Season / Yayın Sezonu: June / Haziran
Volume / Cilt: 21 Issue / Sayı: 1 Pages / Sayfa: 347-367
Cite as / Atıf: Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emîresinin 14. Yüzyıldaki Hac Yolculukları [*The Pilgrimage of the Two Marîni Ladies from Maghrib to Hijaz in the 14th Century*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/1 (June 2021): 347-367.
<https://doi.org/10.18505/cuid.885983>
Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

The Pilgrimage of the Two Marīni Ladies from Maghrib to Hijaz in the 14th Century

Abstract: Hājj, the ancient religious symbol in the Sami's, is not only a religious duty for the Muslim individual, but also an important worship that creates a social awareness of the ummah and at the same time creates a serious population mobility in the Islamic geography. With the message of the Prophet, the pilgrimage was restored to its original form, and in the next process, those who were in charge of this region made an effort to enable all Muslims of the world to carry out their duties comfortably and to carry their religious, scientific and social experiences to their own regions. The Maghreb (today's Morocco) and Andalusia bonded and strengthened with the eastern Islamic world through pilgrimage, science and trade journeys. The Marīnid State started the pilgrimage journeys again with official convoys, which were partially interrupted due to the conquest of Andalusia. They gave great importance to these journeys in order to express their longing for the Prophet and to show their political and social power. In this study, the arduous pilgrimages Marīnid Sultan Abū'l-Ḥasan's (d. 752/1351) mother Maryam and his sister Maryam bint Sa'īd- lasting at least one year in the 14th century are discussed in the context of diplomatic, social and cultural dimensions the pilgrimage. As a matter of fact, Muslims living in the distant lands of Morocco and Andalusia, where Islam was lived, made their material and spiritual ties with the lands where Islam was born and developed by means of pilgrimage, knowledge and trade. The pilgrimages of these two Maghribi noble women, who succeeded in the Maghrib-Hijaz pilgrimage, have become epic as even the noble men of the Maghrib and Mashriqi noble women rarely dare it. These pilgrimages, which took place during the reign of sultan of Abū l-Ḥasan should be evaluated in terms of the political developments and socio-cultural characteristics of the period. The Sultan has progressed considerably in his aim of becoming the sultan of the western Islamic world with the conquest of the places outside the Maghrib Aqṣā and the jihad he participated in Andalusia. It was during this period that he established multifaceted relations with the holy lands and their sultans. In these relations, the women of the Marīnid sultans, the pilgrimages made almost competing with the lady sultans of the Mamlūks, diplomatic correspondence and Exchange of gifts between the sultans, gifts and *al-Masjid an-Nabawi* letter expressing longing of those who could not go on the pilgrimage are included. With this subject, the effect of the fact that the pilgrimage is an exciting journey even in the most distant lands, the sultans of the period supported these journeys, as well as the help of the Şūfī connoisseurs to the state with their *ribāṭ* (hospice) for road safety. In the study, first of all, the women's pilgrimage stories were given, and then the pilgrimages of the dynastic women of the Marīnid period were discussed. The gifts sent to the Mamlūk sultans, who were the sultans of the holy lands, and the Qur'ān sent to Mecca, Medina and Jerusalem, which are considered sacred by Muslims, have become important symbols of these pilgrimage journeys. It is remarkable how pilgrimage journeys united all Muslims materially and spiritually during the periods when Muslim state administrators were powerful. Especially the fact that these two Maghribi ladies were carried out easily should be expressed as another important aspect of the issue.

Keywords: History of Islam, Hajj, Mamlūks, Maghrib/Morocco, Marīnides.

Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emîresinin 14. Yüzyıldaki Hac Yolculukları

Öz: Samilerde kadim dinî sembollerden olan hac, Müslüman fert için dinî bir görev olmasının yanı sıra içtimâî olarak bir ümmet bilinci oluşturan, aynı zamanda İslâm coğrafyasında ciddi nüfus hareketliliği meydana getiren önemli bir ibadettir. Hz. Peygamber'in tebliği ile birlikte hac, aslına döndürülmüş olup bundan sonraki süreçte yönetimi elinde bulunduranlar bu bölgeyi tüm dünya Müslümanlarının bu görevlerini rahat bir şekilde icra etmeleri ve kazandıkları dinî, ilmî ve içtimâî tecrübeleri kendi bölgelerine taşıyabilmeleri için gayret sarf etmişlerdir. Nitekim İslâm topraklarının batı ucunda yer alan Mağrib ve Endülüs, burada kurulan devletlerin doğu İslâm dünyası ile hac, ilim ve ticaret yolculuklarıyla kurdukları ilişkilerle maddî-mânevî güç kazanmışlardır. Endülüs cihadı dolayısıyla kısmen ara verilen hac yolculuklarını

350 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emfresinin 14. Yüzyıldaki...

bilinç inananların bir güç gösterisi mahiyetinde ümmet bilincine dönüştürerek medeniyetin inşasına katkı sağlayacaktır.¹

Abbâsiler (750-1258), ardından Memlûkler (1250-1517) ve son olarak Osmanlı İmparatorluğu hac yolculuğu ve organizasyonunu ciddi anlamda yerine getirmeye çalışmışlardır. İslâm'ın ana şehirlerinden Hicaz yönüne giden büyük kervanların ihtiyaçlarını karşılamak ve güvenliklerini sağlamak onların vazifeleri arasındadır. Bu noktada ifade etmek gerekir ki İslâm devletlerinin idarecileri, kutsal mekânlara yönetici olmak, hac menzillerinin güvenliğini sağlamak, hacıların bu ibadetlerini rahat bir şekilde yerine getirebilmeleri hizmetini sürdürmek hususlarını kendi otoritelerini meşrulaştırmak için adeta bir şeref meselesi olarak adanmışlardır.²

Hacı olmaya giderken kat'edilen mesafelerin uzunluğu, kervanların karşılaşılabileceği sıkıntılar, bedevîlerin kabilelere vereceği zararların doğuracağı siyasi krizler düşünüldüğünde özellikle Mağrib ve Endülüs'ten kutsal topraklara gitmenin olağanüstü bir yolculuk olduğu aşikârdır. Endülüs'te cihadın hacdan faziletli oluşuna dair oluşan kanaat üzerine hac yolculukları azalmış, fakat bir süre sonra Mağrib'de Sâlihiyye tarikatı kutsal topraklara olan yolculuklar için çeşitli tedbirler alarak hacca gidişleri tekrar canlandırmıştır. Bu noktada Merinîler bu hareketin çabasını görmezden gelmeyecek şekilde tarikatın şeyhlerini hac kabilelerine âmil yaparak bu yolculukların resmî bir şekilde yürütülmesinin önünü açmıştır.

İslam coğrafyasının Batı topraklarını teşkil eden Kuzey Afrika'da kurulan Murâbitlar (1056-1147) döneminde Kuzey Afrika ve Endülüs Müslümanlarının hac yolculuklarıyla ilgili döneme ait bazı şartların değiştiği görülmektedir. Murâbitlar Devleti ilk kuruldukları dönemde Mısır'da hüküm süren Şii-Fâtımîler (909-1171) ile ilişkilerine biraz mesafe koyarak hac kabilelerini o bölgeden değil de yol güvenliği açısından Yukarı Sudan üzerinden göndermişlerdir.³ Murâbitlar daha sonraki tarihlerde (1090-1147) Endülüs'te başlattıkları cihad faaliyetleri kapsamında dönemin fukahâsının böyle bir durum karşısında cihadın hacdan daha efdal olduğuna dair görüşlerini yayınlamaya halkın cihada maddî ve manevî katılımını sağlamak istemişlerdir. Dolayısıyla bu durum Endülüs ve Mağrib halkının bir süre hac yolculuğundan mahrum kalmalarına neden olmuştur.⁴ Hatta bu sebeplerle hacca gidemeyenler hem kutsal topraklara olan özlemlerini dile getirmek hem de hissettikleri suçluluk dolayısıyla durumlarını beyan etmek üzere yazdıkları mektupları hac kabileleriyle Mescid-i Nebevî'de okunmak üzere göndermişlerdir ki bu durum ilerleyen dönemlerde bir gelenek haline almıştır. Hac kabileleri açısından yol güvenliği meselesinin çözülmeye başlanmasıyla özellikle sûfi gruplar⁵ hac kabileleri düzenleyerek hac yolculuğuna çıkmışlardır. Kabilelerde bulunan müridlerin nüfuzları etkisiyle hac yolculuklarındaki emniyet zamanla artmış ve hac yolculuğu bu bölgelerde

¹ Zafer Civil, *Din Sosyolojisi Açısından Hac* (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2003), 112-114.

² Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi*, 6/15 (Eylül 2013), 127-157.

³ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/153.

⁴ Murâbit sultanı Yûsuf b. Taşfîn'in de etkisiyle İbn Rüşd'ün bu konuda verdiği fetvâ ve aralarında geçen konuşmalar için bk. *Fetâvâ İbn Rüşd li-ebi'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Mâlikî*, thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî, Beyrût-Lübnân: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987. Mağrib ve Endülüs fukahâsının konu ile ilgili görüşleri için bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsani Venşerîsî, *Miyarü'l-murib ve'l-cami'l-Mağrib an fetâvâ ehli Ifrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thr. Muhammed el-Haccî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981), 1/432-434. Ayrıca fetvâlar ve ilgili değerlendirmeler için bk. Jocelyn Hendrickson, "Prohibiting the Pilgrimage: Politics and Fiction in Mâlikî Fatwâs", *Islamic Law and Society*, *Journal Storage (JSTOR)* (Erişim 24 Şubat 2020).

⁵ Sûfi teşkilatlar Afrika'da İslâm'ın yayılmasından ta'lim ve terbiyelerine, maişet ve emniyet meselelerinin çözümüne, içtimâî refahın sağlanmasına kadar birçok konuda faaliyet göstermişler, halkın verdiği destekle güçlenmişler ve devlet politikalarını sürdürmede aslı unsurlar haline gelmişlerdir. Şeyda Nur Ersöz, *17. Yüzyılda Mağrib'den Bir Seyyah: el-Ayyâşî'nin Seyahatnâmesinde Haremeyn Yolculuğu* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 41-46.

Muvahhidler (1130-1269) zamanında tekrar canlanmıştır. Merînliler (1196-1465) dönemiyle birlikte resmî hac kabileleri tekrar yola çıkmaya başlamıştır.⁶

Merînî Devleti'nin kutsal toprakların yöneticileri ile kurmaya çalıştığı siyasî bağlar, kültür diplomasisi, kadınların uzun bir hac yolculuğu yapmaları gibi birçok açıdan önemli olan konuları muhtevî olan bu çalışmanın medeniyetimizin çeşitli kodlarına işaret edeceği düşünülmektedir. Bu ilişkiler içerisinde kutsal topraklarda hüküm süren Memlüklerin hanım sultanları ile adeta yarışarcasına yapılan hac yolculukları, sultanlar arası diplomatik yazışmalar, hediyeleşmeler ve hacca gidemeyenlerin özlemlerini ifade eden Mescid-i Nebevî mektupları yer almaktadır. Mağrib'de Endülüs cihadları da dâhil birçok konuda oldukça önemli bir mevkide bulunan Merînlilerle ilgili çalışmaların çok az sayıda olması söz konusudur. Ayrıca hac ve kadın konularının tarihi seyri açısından da bu alanda yapılan çalışmalar Batı dünyasında yoğunluk kazanmıştır. Bundan dolayı bu konu tercih edilmiş ve Merînî dönemi siyasî, sosyo-kültürel hayati ihtiva eden kaynaklar, hac seyahatnameleri incelenmiştir. Özellikle Mağrib ve Endülüs hac rihleleri dönemin sosyo-kültürel, siyasî, kültür diplomasisi, ilmî hareketler ve etkileşimler açısından oldukça önemli olduğu için kaynaklar arasında önemli yer teşkil etmektedir. Bu seyahatnâmelerde yol boyunca görülen şehirler, beldeler, köyler, bunların sahip olduğu maddî-mânevî unsurlar, karşılaşılan âlimler, devlet ricâli, çeşitli inanışlar anlatılmaktadır. Menâzilü'l-hac ve menâsikü'l-haccı da ihtivâ eden bu eserler müelliflerinin kendi kişisel tespit ve tasvirleriyle oldukça zengin birer külliyyâta dönüşmüştür. Bu yolculukları kitap haline getirenler de oldukça fazladır. 12-15. yüzyıllar arası Mağrib ve Endülüs'ten yapılan hac yolculukları ve bunların anlatıldığı kitaplar fazla olmakla birlikte 8/14. Yüzyıl itibarıyla özellikle Endülüs olmak üzere Kuzey Afrika'dan hac ve ilim talebiyle Meşrik'a seyahatlerin bölgedeki Hıristiyan saldırılarına karşı cihadın üstünlüğü hakkında fukahânın görüşleri dolayısıyla azaldığı görülmektedir.⁷ 12-15. yüzyıllar arasında Mağrib ve Endülüs'ten hacca yolculukları şöhret bulanlar arasında İbnü'l-Arabî (543/1148), eş-Şerif el-İdrisî (560/1165), İbn Cübeyr (614/1217),⁸ el-Bâcî el-İşbilî (635/1238), el-Abderî el-Hahâfî (689/1290), İbn Rüşeyd es-Sebtî (721/1321), İbnü'l-Gammâr diye meşhûr el-Bâdisî (734/1333), yaklaşık beş yıl sürecek olan hac yolculuğuna 736/1335 yılında çıkarak yolculuğu esnasında şahid oldukları notlarıyla en önemli eseri olan *Tâcü'l-mefrik fî tahliyeti ulemâi'l-meşrik* adlı seyahatnameyi kaleme alan el-Belevî,⁹ el-Kasım b. Yûsuf et-Tücbî es-Sebtî (737/1337), Mali Sultanı Mensâ Mûsâ (738/1338)¹⁰, el-Vâdî Âşî (749/1348), el-Makkarî (759/1358), Belevî (768/1367), dört rihle ve yedi haccı ile İbn Battûtâ (779/1377)¹¹, İbn Merzûk el-Hatîb (781/1379), İbn Haldûn (808/1406), el-Kalsadî (891/1486) sayılabilir. Bunlar arasında hac seyahatnameleri için ilk ve en ayrıntılı örneği kaleme almış olan İbn Cübeyr'in Rihlesi ve diğerlerinden de birçoğu bize ulaşmıştır.¹²

⁶ Venşerisî, *Mî'yarü'l-murib*, 1/441; Muhammed Hakî, "el-Haccü'l-Mağrib ve'l-Endelüsü'l-asri'l-vasit: el-Cidâlü havle istimrâri fardiyeti'l-haccı", *Usûrû'l-Cedide* 7/26 (1438/2016-2017), 84-101.

⁷ Ahmet Özel, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/413-416.

⁸ Mehmet Öztekin, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Terceme ve Tahli)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

⁹ Ebü'l-Beka Hâlid b. İsa el-Kantürî Belevî, *Tâcü'l-Mefrik fî Tahliyeti Ulemâi'l-Meşrik*, thk. El-Hasan es-Sâih (Muhammediye: İhyâü't-Türâsî'l-İslâmî, t.y.). Belevî ile ilgili olarak 30-31 Ocak 2021 Tarihi'nde Mutah University tarafından zoom üzerinden EL RUHA 8. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyum'unda tarafımızdan Endülüs'ten Hicaz'a: Belevî'nin 14. Yüzyılda Beş Yıl Süren Yolculuğu ve Hac Seyahatnamesi adı sunum yapılmış ve tebliğ metni yayımlanmıştır.

¹⁰ Bu konu ile ilgili olarak bk. Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.

¹¹ İbn Battûtâ, seyahat hatıralarını Merînî sultanı Ebü İnân'ın isteği ile kâtip İbn Cüzeyy aracılığıyla tedvîn etmiştir. Ali İbrahim Kürdî, *Edebü'r-rihal fi'l-Mağrib ve'l-Endülüs* (Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfe, 2013), 15.

¹² Abderî'nin hac seyahatnamesi er-Rihletü'l-Mağribiyye/er-Rihletü'l-Abderî; İbn Rüşeyd'in hac seyahatnamesi Mî'ül-Aybe bimâ Cümi'a bi-Tûli'l-Gaybe fi'l-Vicheti'l-Vecîhe ile'l-Harameyn Mekke ve

1. İslam Tarihi'nde Kadınların Hac Yolculukları

Hac, yoluna gücü yeten ve şartlarını taşıyan insanlara Allah tarafından bir görev olarak takdir edilmiştir.¹³ Kadın için haccın erkekten daha farklı anlamları da vardır. Şöyle ki meşak-katli bir yolculuk sonrası gerçekleştirilen bir ibadet olan hac, Hz. Peygamber'in ifadelerinde değeri cihadla birlikte zikredilmiştir. Hz. Âişe'nin, "Yâ Resûlallah! Biz kadınlar sizinle beraber gazâyâ çıkıp cihad edemez miyiz?" sorusuna karşılık, "Sizin için cihadın en iyisi ve en güzeli haccetmektir, makbul olan hacdır." buyurmuş ve bunun üzerine Hz. Âişe: "Artık ben bu sözü Resûlullah'tan işittiğim zamandan itibaren haccetmeyi terk etmem." demiştir.¹⁴ Yine kendisine hanımların cihad edip etmemeleriyle ilgili soru sorulduğunda, "Ne güzel cihaddır hac!" şeklinde cevap vermiştir.¹⁵ İslam dininde inanç anlamında olmasa da ibadetlerde kadın-erkek yükümlülüklerinde olan bazı farklılıklar, zamanla farklı kültürlerin etkisiyle kadınların aleyhine bazı inanç ve uygulamaların doğmasına sebep olmuştur. Tam da bu noktada hac, bu algıları kadının lehine dönüştürme etkisine sahip olmuş, bu ibadetle birlikte kadınlar da sosyal hayatın içinde kendilerini ifade etme gücü bulmuşlardır.¹⁶

Hac tarihinde gerek hac yolculuklarıyla gerekse hac yolunda yaptıkları hizmetlerle tarihin sayfalarında yer bulan kadınların örnekleri, azımsanmayacak kadar çoktur ve bu örnekler birbirlerini etkileyerek tarih boyunca devam etmiştir. Fakat şunu belirtmek gerekir ki hem maddî gerekçeler hem güvenlik gerekçeleri söz konusu olduğundan kadınların kutsal topraklara yolculukları oldukça zor bir mesele olagelmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın ana konusunu benzer yönleri olan devlet erkânı mensubu kadınlar oluşturmaktadır. Bu örneklerde ilk sıraya 186/802 yılında Hârûnürreşîd (öl. 193/809) ile birlikte hacca giden eşi Zübeyde'yi koymak uygun olacaktır. Hac yolculuğu sırasında yağış azlığı sebebiyle Mekke'de susuzluk ve kıtlığın baş gösterdiğini, bu nedenle de hacıların büyük sıkıntı çektiklerini görmüş ve Hârûnürreşîd ile birlikte Mekke'nin su sorununu çözmeye karar vermiştir.¹⁷ Abbâsîler döneminde Zübeyde'nin yanı sıra hac hizmetleri ile meşgul olan kadınlar arasında Halife el-Hâdî (öl. 169/785) ve Hârûnürreşîd'in annelerinin cariyesi Hizrân, Mütevekkil'in (öl. 232/847) annesi Şucâ da vardır ki o su depoları ve hac yolundaki su kuyularının tamir hizmetini yerine getirmiştir.¹⁸

Taybe; et-Tüci'bî es-Sebtî'nin hac seyahatnamesi Müstefâdü'r-Rihle ve'l-İğtirâb; hac niyetiyle yola çıkan İbn Battûta hac intibalarını da anlattığı eseri Tuhfetü'n-Nüzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr; Belevî'nin hac seyahatnamesi Tâcü'l-Mefrık fî Tahliyeti Ulemâ'l-Meşrık'tır. Bu rihleler ve daha fazlası için bk. Zeki Muhammed Hasan, *er-Rahhâletü'l-Müslimüne fi'l-Usûri'l-Vustâ* (Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1401/1981); Avâtuf Muhammed Yûsuf Nüvvâb, *er-Rahalatü'l-Mağribiyye ve'l-Endelüsiyye*. (Riyad: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1417/1996); Abdullah b. Osman el-Yakût, *Edebü'r-rihleti'l-Hicâziyye inde'l-Endelüsiyyîn mine'l-karni's-sâdis hattâ sukûti Gırnâta* (Suudi Arabistan: Câmîatü Ümmü'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1422/2001); Abdülhâdî et-Tâzî, *Rihletü'r-Rahalâti Mekke fî Mie Rihletin ve Mağribiyyetin ve Rihleten* (Riyâd: Müessesetü'l-Furkan li't-Türâsi'l-İslâmî, 1426/2005); Bilâl Sâlim el-Herût, *Sûratü'l-âhar fî edebî'r-rihelâti'l-Endelüsiyye* (Ürdün: Câmîatü Mu'te, Doktora Tezi, 2008); Ali İbrahim Kürdî, *Edebü'r-rihal fî'l-Mağrib ve'l-Endülüs* (Dımaşk: Vezâretü's-Sekâfe, 2013).

¹³ *Kur'an Yolu* (Erişim 15 Mayıs 2020), Âl-i İmrân, 3/97.

¹⁴ *Hadislerle İslâm* (Erişim 10 Şubat 2020), B1861 Buhârî, Cezâü's-sayd, 26.

¹⁵ *Hadislerle İslâm* (Erişim 10 Şubat 2020), B2876 Buhârî, Cihâd, 62.

¹⁶ Zekiye Demir, "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri", *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 105-109.

¹⁷ Kadir Kan, "Abbâsî Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde bint Câfer", *İstem* 12/23 (2014), 143-194.

¹⁸ Bedri Muhammed Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", trc. Münir Atalar, *Diyanet İlmî Dergi* 33/1 (1997), 60-61.

Abbâsî halifelerinin sonuncusu olan Müsta'sım-Billâh'ın (salt. 1242-1258) hilafete geçtiğinde yaptığı ilk icraatlardan birisi, yedi yıldır yola çıkışı kesintiye uğramış olan hac kafilesini yola çıkarmak olmuştur.¹⁹ 641/1244 yılında yola çıkan hac kafilesinde halifenin annesi de yer alıyordu. Kafile hem yeme içme gibi yol ihtiyaçlarını hem de kutsal topraklara götürülecek olan hediye ve sadakaları taşıyordu. Kafilede teşrifat sandıklarını taşıyan on sekiz, sarnıçları taşıyan otuz, çadırları ve minderleri taşıyan yüz otuz, sadaka için hazırlanmış ihramları taşıyan yüz otuz, Kâbe örtüsünü taşıyan on yedi, züccaciye cinsinden eşyaları taşıyan on altı, yiyecek, helva ve şeker taşıyan on bir, mutfak eşyalarını taşıyan doksan, mutfak kazan ve araçlarını taşıyan on yedi, tatlı su taşıyan sekiz, develerin otlarını taşıyan yetmiş deve bulunduğundan bahsedilir ki bu durum kafilede yolcuların yanı sıra onların ihtiyaçlarını karşılayan ve gerekli ihtiyaçlar için çok sayıda insanın olduğunu göstermektedir.²⁰

Sultanlar devletin temsil kabiliyeti bakımından İslâm dünyasında rakipsiz olabilmenin yolunun iki mühim beldeye hem hâkim olmak hem de hizmet etmekten geçtiğinin bilincinde olarak hareket etmişlerdir. Memlûk sultanlarından birkaçının hac yolculuğuna çıktığı bilinmektedir. Sultanlar hem kendilerinin hem de eşleri yahut annelerinin çıktığı bu kutsal yolculukta oldukça görkemli deverân-ı mahmil törenleri düzenlemişlerdir.²¹ Bu mahmillerin gösterdiği zenginlik sultanların zenginliğini yansıtacak şekilde hazırlanmaktaydı. Bu sebeple sultanlar kendileri hacca gidemeyecek olsalar bile ailelerinin yerine getirdiği hac ibadeti oldukça dikkat çekici olmaktaydı. Bu noktada Abbâsî Halifesi Hârûnürreşid'in eşi Zübeyde bint Ca'fer'in (öl. 216/831) Memlûk sultanlarının anneleri ya da eşlerinin hac yolculukları ve hac hizmetleri hususunda Memlûk kadın imajı için örnek oluşturduğu söylenebilir.²² Memlûk kadınları için bir diğer örnek de ilk Memlûk sultanı olarak kabul edilen Şecerüddür'dür (öl. 655/1257). O'nun Kâbe'ye burku adı verilen kapı örtüsü²³ ve mahmil gönderme geleneğini başlatan ilk sultan olduğu ifade edilmektedir.²⁴

Daha çok hond/emire unvanı verilen Memlûk sultan eşlerinin çıkacakları hac yolculukları için hazırlanan törenler mahmillerin yola çıkacağı Şevval ayı ve mahmillerin hacdan döneceği Muharrem ayında yapılır ve bu törenler yıllarca konuşulurdu. Hanedan ailesi için hazırlanan oldukça süslenmiş tahtirevanlar şehirde dolaştırılarak Mısırlı ve Mağribli hac kafilelerinin hac yolculuğu için hareket noktası olarak belirlenen Birketü'l-Hacc'a doğru yola çıkardı. Dönüşte hanedan mensuplarına ve devlet görevlilerine dağıtılmak üzere hil'atler; sokaklarda ise halka dağıtılmak üzere helvalar ve akçeler hazırlanırdı.²⁵

Memlûk sultanı Muhammed b. Kalavun'un hanımı Toğay Hatun'un 721/1321 yılında yerine getirdiği hac ibadeti, örnek olarak anlatılan haclar arasında yer almaktadır. Sultan eşlerinden hac yapanların ilki olan bu hatun, hac yolculuğu boyunca karşılaştığı insanlara oldukça fazla miktarlarda ihsanda bulunmuş, hatta bu rakamın otuz bin dinar olduğundan bahsedilir. Bayram günlerinde ise şekerli ekmek, buz ve elbise gibi insanların acil ihtiyaçlarını karşılayacak malzemeler dağıtmıştır.²⁶

¹⁹ Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'sım billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/126.

²⁰ Fahd, "Hacc Emirleri Tarihi", 55-61.

²¹ Rıdvan Yiğit, *Muhammed b. Kalavun Döneminde Mısır'da Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat* (Nevşehir: Doktora Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018), 146-152.

²² Doris Behrens, "The Mahmal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court", *Mamluk Studies Review (MSR)* (1997) (Erişim 16 Nisan 2019).

²³ Cengiz Tomar, "Şecerüddür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/404-405.

²⁴ Behrens, "The Mahmal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court".

²⁵ Kathryn Johnson, "Soylu Hacılar: Memlûk Rivayetlerinde Havendü'l-Kübrâ'nın Hac Yolculuğu" (trc. Hilal Cemile Tümer), *APJIR* 3/2 (2019), 295-309.

²⁶ Fatih Yahya Ayaz, *Bahri Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri* (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998), 75-78.

354 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emîresinin 14. Yüzyıldaki...

Memlük Sultanı el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın (salt. 1363-1376) annesi Hond Bereke ise 770/1369 yılında hac yolculuğuna çıkmış, Haremeyn'de çok fazla hayır ve hasenatta bulunmuş, yaptığı hac, halkın nezdinde oldukça meşhur olduğu için de o yıla *sultanın annesinin yılı* adı verilmiştir.²⁷

Aynı yüzyıla ait bir diğer kadın hacı ise İlhanlı sultanı Abaka'nın (salt. 1265-1282) kızı Kutluk Hatun'dur. O, Memlük hatunu Toğay'ın oldukça ihtişamlı olan 1321 yılındaki haccından sadece iki yıl sonra 723/1323 yılında kendi kullandığı atıyla gösterişsiz ve çok sade bir şekilde yola çıkmış, hatta ifade edildiğine göre yol boyunca avlanarak yiyeceğini kendisi temin etmiştir. Kutsal topraklara vardığında ise orada çokça sadakalar dağıtarak bu yolculuğunu tamamlamıştır.²⁸

2. Mağrip Merinî Emîrelerinin Hac Yolculukları

Mağrib'den kutsal topraklara uzanan mesafe yaklaşık 5 bin km'dir. Aylarca süren yolculuğun gidiş dönüşüyle ilgili halk arasında "gidiş kayboluş, dönüş ise yeniden doğuştur"²⁹ şeklinde yaygın bir sözden bahsedilir. 14. asrın seyahat standartları düşünüldüğünde bu sözün anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Gerek Memlüklerin hac yollarıyla ilgili emniyeti sağlamış olması gerek Mağrib'in Merinî yönetimine geçtiği dönemlerde Sâlihiyye tarikatının başlattığı hac organizasyonunun devlet tarafından resmî hale getirilerek gerekli tedbirlerin alınması, sözü edilen emîrelerin hacca gidişini kolaylaştırıcı etkenler olmuştur. Aynı zamanda dönemin İslâm devletleri arasında en güçlü durumda olan Memlük sultanlarının eşlerinin ihtişamlı hac yolculukları da kendileri hacca gidemeyen Mağrib sultanlarının kadınlarını hacca özel bir yolculukla ve zengin sürrelerle göndermelerine örnek olmuştur. Sonuçta bu yolculukların siyasî, ekonomik, sosyo-kültürel ve ilmî açıdan çeşitli etkileşimlere ve güçlenmelere vesile olduğu aşikârdır. Doğu topraklarında Memlük Devleti hâkim güç iken Batı İslâm dünyasında ise Mağrib ve Endülüs topraklarında kurdukları hâkimiyet ile adından söz ettiren Merinîler Devleti idi. Sultan Ebü'l-Hasan el-Merinî,³⁰ sahip olduğu zenginlik ve gücü Doğu Müslümanlarına göstermek üzere emîreler için tertiplemediği hac seyahati bu açıdan önem kazanmaktadır.³¹ Hac yolculukları için oldukça fazla harcama yapan sultanlardan biri olan Ebü'l-Hasan, hac kafilesinin ikameti için yollara zâviyeler yaptırmıştır. Emîrlere bile kendi iktâlarından bu zâviyeler için vakıfta bulunmuşlardır. Ebü'l-Hasan yine hac kafilesi için yollara kuyular yaptırarak haclıların su ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamıştır.³²

Hac yolculukları siyasî ilişkiler açısından da önemlidir. Yolculuklarda taşınan hediyeler ve mektuplar bu ilişkilerin seyrinde oldukça etkili olmuştur. Öyle ki Memlük-Merinî ilişkileri Sultan Ebü Yakub (öl. 706/1306) döneminde başlamış olsa da Sultan Ebü'l-Hasan döneminde Muhammed Kalavun (öl. 741/1341), el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ İsmail (öl.

²⁷ Ayaz, *Bahri Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, 79.

Diğer Memlük Sultan hanımlarının hac yolculukları için bk. Johnson, "Soylu Hacılar", 295-309.

²⁸ Yoni Brack, "A Mongol Princess Making Hajj: The Biography of el-Qutlugh Daughter of Abagha Ilkhan (r. 1265-1282)", *JRAS* 3, 21, 3 (2011), 348-352.

²⁹ Abdülkâdir b. Mes'ud, "How were Moroccans Trips to Hajj, "Yehuccüne ilâ Mekke ve'l-Kudüs Me'an, Keyfe Kânet Rahalâtü'l-Meğârîbe ile'l-Hacci Kadîmen", *Sasa Post* (Erişim 14 Mart 2020).

³⁰ Hacca giden iki emîrenin de Sultan Ebü'l-Hasan el-Merinî dönemine denk gelmesi O'nun tüm Mağrib'in sultanı olma yolundaki çabaları ve gerçekleştiren zaferleri sonucu olsa gerektir. Sultan Ebü'l-Hasan'la ilgili olarak bk. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî es-Selâvî, *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî*, thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî, 1-8 (Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954), 3/126.

³¹ Endülüs ve Mağrib'de sultanların hac farızası için de olsa ülkelerinden çıkmadıklarını görürüz. Bu zorlu yolculuğa Afrika'da Mali sultanlarından üçü gitmiş, bunlardan Sakura ülkesine dönerken yolda öldürülmüştür. Yine bu yolculuğa çıkan alimler de yollarda oldukça fazla sıkıntıyla karşılaşmışlardır. Ahmet Kavas, "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.

³² Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/128-131.

746/1345) ve el-Melikü'n-Nâsır Hasan (öl.762/1361) ile yapılan mektuplaşma ve hediyeleşmelerle altın çağını yaşamıştır.³³ O'nun dönemindeki ilk sefâret 736/1335-1336 yılına aittir. İbn Merzûk et-Tilimsânî'nin (öl. 781/1379) de sefir olarak katıldığı bu yolculukta Sultan Ebü'l-Hasan'ın annesi Emîre Anber'in de bulunduğu bilgisi, oğlu Sultan Ebü'l-Hasan tarafından Memlûk Sultanına bildirilmiştir. Bu yolculuk esnasında Tilimsan ve Tunus'a yönelik gerçekleştirilen fetih hareketleri ile Endülüs'te Hıristiyan alemine karşı gerçekleştirilen cihad faaliyetlerini içeren bir mektubun Memlûk sultanına ulaştırıldığı bilgisine yer verilse de Sultan Ebü'l-Hasan'ın yazdığı mektubun metninde annesinin hac yolculuğu öncesinde vefat ettiği bilgisi yer aldığından bu bilginin yanlış kaydedildiği akla gelmektedir. 738/1337 yılında Mısır'a gönderilen heyetin sultana götürdüğü mektupta ise Tilimsan'ın fethi, Mağrib hac yollarının emniyetinin artırıldığı ve yolculuğun kolaylaştırıldığı haberleri yanısıra Endülüs'teki Cebel-i feth'in Kaştale Krallığı'ndan geri alınması yönündeki Endülüs cihadlarından bahsedilmekte idi. Bu mektuba el-Melik'ün-Nâsır cevap mektubu göndermiş ve Mağrib sultanının hac yolculuğundan önce vefât eden annesi için taziyelerini bildirmiştir. Sultan Ebü'l-Hasan dönemi Memlûk sefirliklerinin 738/1338 ve 745/1345 yıllarına ait olanlar aşağıda anlatılacaktır. Bu döneme ait son sefâret ise 749/1349 yılında yapılmıştır.³⁴

2.1. Hac Kafilelerinin Hazırlık Süreci ve Yola Çıkışı

Bu kafilelerin hazırlık sürecinden bahsederek olursak, Mağrib'de resmî hale gelen hac yolculuklarında kafilenin seyahat vakti tayin edilince mescidlerde imâm-hatibler hac çağrısında bulunur ve halkı hac farızasını yerine getirmek hususunda âdeta teşvik ederlerdi. Rebûlevvel ayının sonlarında Fas'ta münadiler vasıtasıyla hac kafilisinin çıkış günü ilan edilir ve hac yolcularının tüm hazırlıklarını bu vakte kadar gerçekleştirmeleri istenirdi. Merîni sultanları kendileri hac yolculuğuna çıkmadıkları için bu kafileye kendileri adına hazırladıkları sürreyi dâhil ederlerdi. Hac kafilisinin Merîni Devletini temsilen en önemli sembolü bakkırdan imal edilmiş davul idi. Bu davul kafilenin yol boyunca belli menzillerde duracağı ve hareket edeceği vakti duyurmak amacıyla kullanılırdı.³⁵ Hac kafilisinin ülkeden ayrılış günü bayram olarak kabul edilirdi. O gün Fas halkı hacı adaylarını uğurlamak için toplanır, oraya vardıklarında Mekke ve Medine halkına dağıtmaları için değerli hediyeler gönderirlerdi. Kafilce Cemâziyelevvel yahut Cemâziyelâhir ayında Bâbü'l-Fütûh'dan çıkan davullar eşliğinde Haremeyn topraklarına gitmek üzere yola çıkardı. Mağrib halkı bu uzun ve meşakkatli yolculuk için hacı adaylarına fedâvüş³⁶ adlı bir hamur işi hazırlardı. Bu hamurun hac yolcuları için oldukça besleyici ve taşıması kolay olduğu için tercih edildiği ifade edilmektedir. Yola çıkan kafilce ile birlikte koruma amaçlı bir grup asker de görevlendirilirdi.³⁷

Merîniler döneminin hac kafilelerinde yer alan hacı adaylarının sayısı hakkında net bir rakam söylenememekle birlikte çadır sayısından hareketle ortalama bir rakama ulaşılabilir. 734/1334 yılının Muharrem ayında yola çıkan bir kafilce buna örnek olarak verilebilir. Bu

³³ Atıyye, *es-Sefârâtüfi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 121.

³⁴ Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısırî, 1340/1922), 7/397-398, 8/87-99. Abdülhâdi et-Tâzî, *Târihü'd-diplomasıyyi'l-Mağribî*, 1408/1988, 7/209; Atıyye, *es-Sefârâtüfi'l-Mağribi'l-İslâmî*, 121-124.

³⁵ Muhammed el-Menûni, *Rakbü'l-Haccî'l-Mağribî* (Tatvan: Matbaatü'l-Mahzen, 1953), 5-24; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib abre't-Tarih* (ed-Dârü'l-Beyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadise: 1420/2000), 2/ 143-144.

³⁶ Fedâvüş: Un, su ve tuzdan yapıp, ufalanarak güneşte kurutulan arpa şehriye benzeri bir hamur işidir. Pişirileceği zaman tencereye yağ, koyun vs. et, tuz, biber, küzbara/kişniş, soğan konulur ve sonra da fedâvüş eklenir, pişirilir. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezin et-Tücübî, *Fadâletü'l-huvân fî tayyibâti't-ta'âm ve'l-elvân sûratün min fenni't-tabh fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib fi bidâyeti asri benî Merîn*, thk. Muhammed b. Şakrûn (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1984), 88-93; Bû İzze Yemîne, *et-Tabh ve't-tabîh bi'l-Mağribi'l-İslâmî hilâle'l-ahdi'l-Merîni (669-869/1213-1465)* (Yüksek Lisans Tezi, Cezâir Câmîatü İbn Haldûn, 2015-2016), 45-46.

³⁷ el-Menûni, *Rakbü'l-Haccî'l-Mağribî*, 10-15; Abdurrahman Bila'rac, "Devrür-Rahâlâtü'l-Haccî't-tevâsülü's-sekâfeti beyne'l-Mağrib ve'l-Meşrik (8/14), *Almanhal* (Erişim 2 Kasım 2018).

356 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emfresinin 14. Yüzyıldaki...

kafilde belirtildiğine göre üç yüz çadır bulunuyordu. Her çadırın bir grubu ifade ettiği ve en az on kişi aldığı düşünüldüğünde hacı adayı sayısının üç bin civarında olduğu tahmin edilebilir. Bu kafilenin emniyetini sağlamak üzere ise iki yüz seksen atlı asker ve bir grup okçu koruma görevi yaptığı belirtilmektedir.³⁸ Bu rakamlara bakılarak bir hac kafilesinde ortalama olarak üç bin ila üç bin beş civarında insanın yer aldığı bilgisine ulaşılabilir. Bu kadar kalabalık bir grubun hac ibadetini yerine getirmek için o dönemin meşakkatli yolculuk şartlarına rağmen aylarca sürecek bir yolculuğa sabır ve metanetle katlandıkları söylenebilir.

Mağrib hacılarının yaklaşık üç dört ay gibi bir sürede vardıkları Mısır ve sonrasında uğradıkları menziller ve şehirlerde Memlük sultanlarının aldığı tedbirler ve gösterdikleri ihtimam dolayısıyla yolculuğun olası zorlukları biraz daha hafifletildi. Hac yolculuğunun daha emniyetli bir şekilde gerçekleşebilmesi için sultanlar arasında da muhabbet köprüleri kurulmaktaydı. Mağrib sultanlarının hac kafileleriyle Memlük sultanlarına hediyeler göndermesi Memlük sultanlarının bunlara hediyelerle mukabele etmeleri, hacılara iyilik ve ilgi göstermeleri bu ilişkileri arttırmıştır. Merinî-Memlük ilişkileri açısından bu hac yolculuklarının hem siyasi dostluğa hem de hediyelerle kültür alışverişine vesile olduğu aşikârdır.

Mağrib ve Endülüs kutsal topraklardan uzak olduğu için gerek iç karışıklıklar gerekse dış müdahaleler nedeniyle sultanların hac yolculuğu mümkün olamamıştır. Kutsal topraklara olan özlemlerini ise mektuplarla telafi etmişlerdir. Merinî dönemi hac kafilelerinin hem kutsal toprakların yöneticilerine hem de Medîne'ye Hz. Peygamber'e selam niyetiyle götürdüğü bu mektup gönderme geleneği Fas'ta hâlen kral tarafından hacı adaylarına yazılıp okunarak devam etmektedir. Dolayısıyla mektup gönderme geleneği ile o topraklara özlemlerini ve kendi topraklarında yaşanan fetihleri yahut yenilgileri, Hıristiyanlara karşı durumlarını bildirmeyi uygun bulmuşlardır. Sadece sultanlar değil şairler, hatipler, vezirler de böyle mektuplar yazmışlardır. Bu mektuplara özellikle Mevlidü'n-Nebî türü eserler ve kasideler de eklenmekte idi.³⁹

Haccını eda eden hac kafilesi Mağrib'e dönerken Fas yakınlarındaki Tâzâ⁴⁰ şehrinde konaklar ve hac bayrağı taşıyan müjdecî, kafilenin sağ salim geldiğini haber vermek üzere şehre haber götürürdü. Hacı kafilesinde Haremeyn emirleri tarafından Mağrib sultanlarına gönderilen Kâbe kisvesinden parçalar bulunurdu. Kafile hem Mısır sultanlarından hem de Haremeyn emirlerinden Mağrib sultanlarına sunulmak üzere değerli hediyelerle dönerdi.⁴¹

2.2. Mısır'da Deverân-ı Mahmil Törenleri

Mağrib hacılarının yaklaşık üç dört ay gibi bir sürede vardıkları Mısır ve sonrasında uğradıkları menziller ve şehirlerde Memlük sultanlarının aldığı tedbirler ve gösterdikleri ihtimam dolayısıyla yolculuğun olası zorlukları biraz daha hafiflemiştir. Hac yolculuğunun daha emniyetli bir şekilde gerçekleşebilmesi için sultanlar arasında da muhabbet köprüleri kurul-

³⁸ Bila'rac, "Devrür-Rahâlâtü'l-Haccî't-tevâsülü's-sekâfeti beyne'l-Mağrib ve'l-Meşrik (8/14)".

³⁹ Zehra Gözütok Tamdoğan, *Merinîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 106-111.

⁴⁰ Fas ile Vecde arasında önemli bir yerde bulunmakta olup Merinîler dönemi askerî amaçla kullanılmıştır. Hasan el-Vezzân şehirde yaklaşık beşyüzü Yahûdî olmak üzere beşbin aile yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca şehrin etrafında lezzetli meyve ağaçları bulunan bir vadi dolayısıyla Merinî sultanlarından yaz mevsimini burada geçirenler olmuştur. Hasan b. Muhammed Hasan Vezzân *ez-Zeyyâtî, Vasfu İfrikiyye*, trc. Muhammed Haccî-Muhammed el-Ahdar, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983, 355-358; Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im Himyerî, *Ravzü'l-mî'târ fî haberî'l-aktâr*; thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1975), 128; Ebû Abdullah Lisânüddîn Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Hatîb, *Hatratü't-Tayf: "Mi'yârü'l-İhtiyâr"* thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003), 110; es-Siddîk b. Arabî, *Kitâbü'l-Mağrib* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Baskı, 1404/1984), 94-95.

⁴¹ el-Menûnî, *Rakbü'l-Haccî'l-Mağribî*, 28-29; İbrâhim Harekât, *el-Mağrib abre't-Tarih* (ed-Dârü'l-Beyzâ: Dârü'r-Reşâdî'l-Hadîse: 1420/2000), 2/ 143-144.

maktaydı. Hem Mağrib sultanlarının hediyeler göndermesi hem de Memlûk sultanlarının bunlara hediyelerle mukabele etmeleri, hacılara iyilik ve ilgi göstermeleri bu ilişkileri arttırmıştı. Merinî-Memlûk ilişkileri açısından bu hac yolculuklarının hem siyasî dostluğa hem de hediyelerle kültür alışverişine vesile olduğu aşikârdır.

Memlûkler dönemi önemli sultanlarından olup Abbâsî halifelîğini Kahire'de yeniden ihya eden ve böylece hilâfetin devamlılığını sağlayarak İslâm ülkeleri üzerinde nüfuz sahibi olan el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin 1. Baybars (1260-1277),⁴² bir devlet başkanı olarak kendisi de 1269 yılında Mısır hac kervanıyla kutsal toprakları ziyaret için hazırlıklar yapar. Mahmil adı verilen süslü bir çadır içinde büyük bir törenle Kahire'den çıkan Baybars, bu geleneğin de ilk başlatıcısı olur. Mekke'ye ulaştığında Kâbe örtüsünü kendisi örter. İslâm devletlerinde siyasî ve dinî gücü temsil eden bu tören daha sonraları sosyo-kültürel hayatın bir simgesi haline gelmiştir.

Afrika ve Endülüs hac kabilelerinin Kahire'de⁴³ Mısır hac kabileleri ile buluşup Hicaz topraklarına yaklaşık kırk elli gün sürecek olan bu yolculuklarının tertibi de Memlûk sultanlarının sorumluluğunda idi. Bu yolculukta devleti temsil eden emîrülhac ve ona bağlı olarak hacı adaylarının yol emniyetini ve çeşitli hizmetlerini görmek üzere birçok görevli bulunurdu.⁴⁴ Hac yolculuğu için hazırlıklar dört ay önceden başlar, Şaban ve Ramazan aylarında mescidlerin minberlerinden ilan tekrar edilirdi. Hac ilanı yapıldıktan sonra hac hizmetlerinin karşılanması için devlet hazinesi, vakıflar, emir ve çiftçilerden vergi yerine alınan deve ve buğday ile nafaka hazırlanırdı. Şevvâl ayının ortalarında ise Mısır kafilesi Mağrib, Endülüs ve Sudan'dan gelen hacılarla birlikte yola çıkardı. Memlûkler'in bu hac hizmetlerinin o bölgelerden gelen hacı adaylarının seyahatlerini kolaylaştırdığını ifade etmek gerekir.⁴⁵

Kâbe kisvesiyle birlikte hac mahmilinin dolaştırılması anlamında deverânü'l-mahmil adı verilen bu önemli törenleri İbn Battûta (öl. 770/1368/69) ve el-Kalkaşendî (öl. 821/1418) ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İbn Battûta o gün sokakların dolup taşıdığını, dört mezhep imamının, başkadıların, beytilmâl vekilinin, muhtesib, fukaha, emînler ve devlet adamlarının toplandığını, emîrülhaccın arkasından askerlerin ve onların ardından da nağmelerle develeri teşvik eden deve sürücülerini ve develer üzerinde sakaların sultanın huzuruna çıktığını, kadınlı erkekli grupların caddeleri doldurduğunu, ifade etmektedir.⁴⁶

Kalkaşendî ise herkes tarafından hasretle beklenen bu günleri şöyle anlatmaktadır:

"Deverânü'l-mahmilegelince...bu âdet yılda iki defa olurdu. İlki Receb ayının ortasında...üç gün öncesinden münâdîler sokaklarda mahmilin çıkacağı günü ilan eder, esnaf da dükkânlarını süslerdi. Mahmilin dolaştırılması genellikle pazartesi veya perşembe günleri olurdu. Mahmil sarı ipek atlastan yapılmış örtüsüyle iyi bir cins deve üzerinde dolaştırılırdı. Mahmilin üzerinde süslü bir kubbe vardı. Mahmil deverandan sonra geceyi Câmiü'l-Hâkim yakınında bulunan Bâbü'n-Nâsır'ın içerisinde geçirirdi. Sabah olunca kalenin altına getirilirdi. Mahmilin önünde vezir, dört

⁴² İsmail Yiğit, "Memlûkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 90-91.

⁴³ 14. yüzyılda Mısır'ın genel nüfusunun üç milyon, Suriye'nin dokuz yüz bin ve sadece Kâhire'nin nüfusunun altı yüz bin civarında olduğu bilinmektedir. Memlûkler'le yoğun ticarî ilişkileri bulunan Venedik nüfusunun yüz on bin civarında olduğu düşünüldüğünde, güvenliği sağlanan dört bin caddesi ile Kâhire'nin çok hareketli ve canlı bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Adnan Kara, "Memlûk Toplumu: Sosyal Yapı, Şehirler ve İktisadî Faaliyetler Üzerine Bir Bakış", *Türk Tarihine Dair Yazılar 2* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 642.

⁴⁴ Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 75-76.

⁴⁵ Hüseyin Seyyid Abden Lillâh Murâd, "*Rakbü'l-Hacci'l-Mısırî fi Asrî'l-Memâlik (648-923/1250-1517)*" *Câmiatü İfrikiya el-âlemiyye (IUA) (Erişim 10 Mart 2020)*. İslâm devletlerindeki hükümdarların hac yolculukları ve hacla ilgili yaptıkları düzenlemeler için bk. Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *ez-Zehabü'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2000).

⁴⁶ Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrahim el-Levâtî et-Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 54.

mezhep kadıları, muhtesip, şühûd, nâzırü'l-kisve ve diğer devlet ricâli yer alırdı. Ayrıca el-memâlikü's-sultâniyye'den mızraklı, zırlı ve renkli ipekten kıyafetleri olan, zırlı atları ile süvariler mahmile eşlik ederlerdi. Saltanat alametleri ile donanmış giysiler içindeki bu askerler kale-nin altında bir gösteri yaparlardı. Bu askerler arasından küçük bir grup ise ellerindeki mızraklarla at üzerinde gösteri yaparlardı. Mahmil daha sonra Fustât şehrinin meydanına götürülür ve tekrar dönülürdü. Mahmil için bir süre daha tören yapıldıktan sonra Câmiü'l-Hâkim'e götürülür ve Şevvâl ayına kadar bekletilirdi. Bu törenlerde mahmilin arkasında yer alan tablhânât ve kûsâtü's-sultâniyye, mûsikî çalardı. Şevvâl ayının ortasında mahmil Hicaz'a gitmek üzere yola çıkarken yine bu törenler yapılır, ancak sonunda mahmil Bâbü'n-Nâsır'a dönmez, Fustât'a uğramadan doğrudan Reydâniyye'ye yönelirdi.⁴⁷

İbn Fazlullah el-Ömerî, mahmilin yol güzergâhını vermeden önce mahmile birlikte görevli olanları da sıralar ki onlar arasında tabipler, kehhâllar, cerrâhlar, yolda çeşitli ilan ve işaretler için davul ve çeşitli müzik âletleri çalan el-kûsâtü's-sultâniyye, imamlar, müezzînler, emînler, cenaze yıkayıcıları, emirler, askerler, kadılar ve şühûd yer almaktadır.⁴⁸

Yola çıkan hac kervanlarının kutsal topraklara kadar takip ettiği güzergâh birçok Mağrib, Endülüs ve Mısır seyyahının eserinde yer almaktadır. Kaynakların bildirdiği güzergâhlara dikkat edildiğinde, bazı menzil noktalarının farklı olduğu görülecektir. Bu durum kafilenin indiği menzillerin bazılarının zamanla isimlerinin değişmesi yahut hemen yakınında farklı bir isimle anılan bir yerleşim biriminin tercih edilmesi, su kaynaklarına ve imkânlarına göre yahut dönemin siyasi, iktisadi ve içtimaî koşullarına göre farklı menzillerin kullanılması ya da o senenin hac emrinin kendi uhdesinde olan rotayı belirlerken değişiklik yapmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ufak tefek sapmalar haricinde hac kafilelerinin izledikleri ana güzergâh değişmemektedir.⁴⁹ Çünkü bu güzergâhların oluşması, bedevî saldırıları veya diğer tabii afetlerle ilgili olarak tecrübe kazanılması uzun zaman almış olsa gerektir.

Çalışmaya konu olan hacıların yol güzergâhları ise dönemin seyyahları ve tarihçilerinin söyledikleri dikkate alınarak şu şekilde olduğu düşünülmektedir. Endülüs ve Mağrib'den yola çıkan hacı adayları Mısır'a gidene kadar Tilimsan -Milyâne- Cezâir- Becâye- Tunus- Kayrevan- Kabis- Trablus- Berka- Akabe-İskenderiye üzerinden Kahire'ye yönelirlerdi ki bu yol yaklaşık beş bin km'lik uzun bir yoldur.⁵⁰

Mısır'da konaklayan hacı adayları burada bir süre kaldıktan sonra el-Ömerî'nin (öl. 749/1349) çizdiği şu rotayı takip ederek kutsal topraklara ulaşırlardı: Kâhire-Birke-Süveys-Nahl-Eyle-Eyletül'l-Akabe-Bahrü'l-Kulzum/Kızıldeniz-Hıkl-Medyen-Uyünü'l-KasabMuveylehe-el-Eznem-en-Nebk-Eznem-el-Vech-Femü'd-Dayyika- Dayyika-el-Havrâ-en-Nabt-Yenbu'-ed-Dehnâ- Bedir-Râbiğ- Huleys-Batn Marr/Vâdî Fâtma-Mekke.⁵¹

Attâr'a (öl. 1476) göre Kâhire'den Mekke'ye kadar olan yol hiç durmadan gidildiği vakit 454 saat ve 58 menzilden ibarettir. Ancak her iki kaynağın da verdiği süre kafilenin net olarak yolda geçirdiği zaman olup namaz, yemek, istirahat vb. sebepler dolayısıyla kafilenin durduğu zamanlar da hesaplandığı vakit yolculuk kırk beş-elli güne baliğ olmaktadır. Örneğin Sultan en-Nâsır Muhammed Muhammed b. Kalavun'un 1319 tarihinde gerçekleştirdiği ikinci

⁴⁷ el-Kalkaşendî, *Subhu'la'sa*, 4/ 57-58.

⁴⁸ Şehâbüddîn Ahmed b. Yahyâ el-Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cubürî- Mehdî en-Necm (Lübnan: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 2/338.

⁴⁹ Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.

⁵⁰ Bu güzergâhlar için 688/1289 yılında Mağrib'den hacca giden Abderî için bk. Abderî, Ebû Abdullah, *Rihletü'l-'Abderî*, thk. Ali İbrahim Kurdî (Dimaşk: Dârü's-Sa'dü'd-dîn, 2005); Ayrıca 736/1335 yılında Endülüs'ten Mağrib'e geçerek hacca giden Belevî'nin güzergâhı için bk. Halid b. İsâ el-Belevî, *Tâcü'l-mefrik fi tahliyeti ulemâi'l-meşrik*, thk. Hasan es-Sâih, 1-2 (Muhammediye: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, ts.) Güzergâhlarla ilgili olarak bk. Nureddin Emîr (?), "er-Rihletül-Mağribiyye ile'l-Hicaz hilâle'l-asri'l-vasit, rihletü'l-Abderî nemûzecen", *Almanhal* (Erişim 10 Kasım 2018).

⁵¹ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 2/338-343.

hac yolculuğu kırk üç gün, 1332 tarihinde gerçekleştirdiği yolculuk ise elli dört gün sürmüştü.⁵² Endülüs veya Mağrib'den hac yolculuğuna çıkan bir kişinin 738/1338 yılındaki yolculuğun Mısır'a dört ay sürdüğü⁵³ ve buradan da yaklaşık iki aylık bir yolculuk yapacağı göz önüne alınırsa altı ayda kutsal topraklara ulaşacağı hesaplanabilir. Dolayısıyla bir yılı aşan bir sürede tekrar kendi topraklarına ulaşabilecektir.

Kafilenin bir sonraki uğrak yeri ise ez-Zâhir Vâdisi'dir. Mamur bir belde olan bu vadide bahçeler ve su pınarları oldukça boldur. Hacılar burada el-Cevhî sebilinden gusül abdesti alırdı. Kafiye ez-Zâhir'de tören elbiselerini giyinmiş Mekke şerifi⁵⁴ tarafından karşılanır ve kafiye için çeşit çeşit tatlıları havî mükellef bir sofraya kurulurdu. Emîr-i hac gece burada konaklardı. Aynı gece emîr-i hac ve kafilenin ileri gelenleri, ellerinde meşaleler ve kandiller olduğu halde Mekke'ye girerler ve ilk tavafı gerçekleştirirlerdi. Sabahın ilk ışıkları ile mahmil süslenir ve Mekke'ye giriş yapılır, saltanat hediyeleri Mekke emîrine, kadılarına ve ileri gelenlerine takdim edilirdi. Ardından Mekke'nin Cennetü'l-Muallâ bölgesindeki vadilerden birisi olan Ebtah'a gidilir, buradan da Cennetü'l-Muallâ bölgesinde bulunan Hacûn'a varılırdı. Mekke şerifi evine gittikten sonra emîrülhac Sultan Eşref Kayıtbay Medresesi'ne giderdi. Hacılar da buradan konaklayacakları yerlere dağılırlardı.⁵⁵

2.3. Emîre Vâlide Meryem'in Hac Yolculuğu (738/1338)

738/1338 yılında hac yolculuğuna çıkan Merîni emîresi, Sultan Ebü'l-Hasan'ın mürebbiyeliğini yapmış olup aynı zamanda üvey annesidir. Onunla birlikte çok sayıda Merîni saray kadını ve onların hizmetçileri de hac yolculuğunda kendisine eşlik etmiştir. Söz konusu yıldaki hac kafilesi Hâdimü'l-Haremeyn olan Memlûk Sultanı Nâsır'a Merîni Sultanı Ebül-Hasan'ın mektuplarını ve özel hediyelerini götürmüştür. Ayrıca bu kafiye, Sultan Ebü'l-Hasan'ın kendi hattıyla yazdığı Mushaf-ı Şerif'i Medine'ye Mescid-i Nebevî'ye götürdüğü için de tarihi hatıraları barındırmakta idi. Bu Mushaf'ın Kıyamete kadar okunması için vakıflar kurulması sultanın ifa edemediği hac vazifesinin telafisi ve Hz. Peygamber'e olan özleminin bir sembolüdür.⁵⁶

Oldukça önem verilen bu hac yolculuğunda emîreye devlet yönetiminden önemli isimler ve seyyidler mürafakat etmişlerdir. Bunlar arasında Ebü İshak İbrâhîm İbnü's-Şeyh Ebî Zeyd Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Ebî Yahyâ et-Tâzî, Sicilmâse'deki Benî Hilâl Araplarından Benî Zağbe emîri olan Hâcib Ebü Zekeriyya Yahyâ es-Süveydî, Kâtib Ebü'l-Fazl, Ebü'l-Mecc Muhammed İbn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Medyen el-Osmânî sayılabilir.⁵⁷

Mağrib-i Aksâ ve Mağrib-i Evsât'ı yönetimine alan ve hac yollarının güvenliği için çaba sarfeden Sultan Ebü'l-Hasan'ın Merîniler'le Mısırlılar arasındaki ilişkileri daha da iyileştirmeyi⁵⁸ düşünerek hazırlattığı hac kafilesi, Tilimsan'dan 738/1338 yılında Rebiülâhîr ayının

⁵² Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 264-314.

⁵³ Abdülhâdî et-Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti Mekke fi mie rihle Mağribiyye ve rihle* (Riyad, 1426/2005), 1/117.

⁵⁴ Mekke Emîri, âdet olduğu üzere mahmil Mekke'ye yaklaştığında onu karşılamaya çıkar, saygısını göstermek için atından iner ve mahmili taşıyan devenin toynağını sağ eline alarak altını öperdi. Bu şekilde o Mısır sultanına olan saygı, itaat ve bağlılığını ifade etmiş olurdu. Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology* 29/1 (2019), 54-55.

⁵⁵ Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı", 297.

⁵⁶ İbn Haldûn, *et-Ta'rifbi-İbn Haldûn ve rihletuhu garben ve şarken* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmî, 1413/1992), 603-604; Kalkaşendî, *Subh*, 8/99-103; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhü't-tib min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zikru vezîrihâ Lisânüddin İbni'l-Hatib*, thk. İhsân Abbâs, 8 Cilt (Beyrut: Dârü Sâdır, 1388/1968), 4/399-400; Muhammed b. Abdülhâdî el-Menûnî, *Varakât ani'l-hadâratil-Mağribiyye fi asri Benî Merîn* (Rabat: Câmîatü Muhammed el-Hâmis, 2000), 183.

⁵⁷ et-Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti*, 122.

⁵⁸ Fethiye Muhammed el-Vildânî, "Rihletü'l-hacci ve eserühâ fi's-silâti beyne'd-devleteyni'l-Meriniyye ve'l-Memlûkiyye mine'l-karn 7-9/13-15", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb Camiatü Mısra* 6/325.

360 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emfresinin 14. Yüzyıldaki...

25'inde Perşembe günü yola çıkarak dört ay sonra Ramazan ayının 22'sinde Mısır'a ulaşmıştır.⁵⁹ Mısır Sultanı Nâsır'ın görevlendirdiği bir grup görevli, Mağrib hac kafilesini karşılamışlardır. Mısır Sultanının Merinî Sultanına gönderdiği aşağıda zikri geçen mektup bu karşılamayı anlatmaktadır:

"...biz onları ikramla karşıladık, onlara çok değer verdik, ihtimamla karşılanmaları için çaba sarfettik, onların hakkını ehl-i İslâm hakkı bildik, her türlü sıkıntılarının giderilmesi için kolaylıklar sağladık, yollarının güvenliği ve güvenle ulaşabilmeleri için herşeyi yaptık. Mekke'nin şerifleri ve Medine'deki emîrlere onlara ta'zîm ettirdik, onları güzel bir şekilde karşıladılar, Mushafın Ravzâ ile minber arasına konulmasını emirlere yazdık."⁶⁰

Melik Nâsır, görevlilere yolculuğunda emîre ve kafilesi ile ilgilenmelerini emretmiş, Mekke ve Medine emîrlere de emîrenin hacı güzel bir şekilde tamamlayabilmesi için emir-nâme göndermiştir.⁶¹ Makrizî (öl. 845/1442), Mısır Sultanının Mağrib'den gelen misafirleri nasıl ağırladığına dair daha ayrıntılı ve daha özel bilgiler vermektedir. Mihmandar misafirleri karşıladıktan sonra onları konaklamaları için Mescidü'l-Feth yakınlarında yer alan Karâfe'ye⁶² götürmüştür. Misafirlere Mısır'da kaldıkları sürece her gün ikram edilen yiyecekler arasında koyun ve tavuk eti, şeker, pirinç, helva, meyve ve özellikle nar ve çeşitli baharatların bulunduğu belirtilmektedir. Bu yiyeceklerle birlikte misafirlerin aydınlanma ihtiyacını gidermek üzere mum gönderildiği ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra nafakalarını temin etmek üzere kendilerine 1075 dirhem verilerek bu ihtiyaçları da giderilmeye çalışılmıştır. Emîre'ye sözellikle herhangi bir ihtiyaçları olup olmadığı sorulmuş, Emîre: "Hiçbir şeyinin eksik olmadığını, aksine kendisine ve kendisiyle birlikte olanlara Sultan tarafından bolca ikramda bulunulduğunu" ifade etmiştir. Hac yolculuğu için ise ihtiyaç olan helva, tatlı çeşitleri, un, şeker, beşmât/besmet/peksimet hazırlanmış, kabile için sakalar ve kandilciler de görevlendirilmiştir.⁶³

Mağrib hac kafilesinde Mısır Sultanına götürülen mektup ile hem Mısır'a hem de kut-sal topraklara gönderilen hediyeler bu yolculuğu önemli kılmaktadır. Gönderilen mektup genel olarak Hâdimü'l-Haremeyn Sultan Nâsır'a övgü, kafilede bulunan kişilerin tanıtılması, Mağrib hacılarıyla ilgili istekleri, onların gidiş-dönüş yollarının kolaylaştırılması, gönderilen Mushaf-ı Şerif'in Mescid-i Nebevî'ye ulaştırılması ve Sultan Ebü'l-Hasan'ın annesine verdiği çok miktardaki mülkten bu Kur'ân-ı Kerim'in kıyamete kadar okunması için vakfedilmek üzere gayrî menkuller satın alınması konularını muhtevî idi.⁶⁴

Mektupta belirtilen en önemli hediye Sultanın el yazması Mushaf'ı idi. Sultan Ebü'l-Hasan Mushaf'ı yazmayı bitirdikten sonra düzeltilmesi, süslenmesi ve tezhibi için varrakları, kontrol için ise kurrâları huzuruna çağırarak Mushaf için sanatlı fildişi ve abanozdan yapılmış bir sandık hazırlatmıştır. Altın tabakalarla örtülen kılıflı sandık, mücevher ve yakutla süslenmiş, altınla süslü deriyle kaplanmıştır. Üstü ise ipek ve keten örtülerle örtülmüştür. Mus-

⁵⁹ Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti*, 117. Emire'nin Mısır'da olduğu yıllara yakın bir dönemde Mısır'da bulunmuş olan İbn Battûta, orada Ramazan Bayramı kutlamalarını anlatırken Arefe günü hilâlin gözlenmesi için kadılar ve devlet adamlarının yüksek bir yere çıkmalarını, burada hazırlanan namazgâhta akşam namazını kıldıktan sonra ellerindeki mumlar, meşalelerle geri döndüklerini anlatmaktadır. Nebi Bozkurt, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/262.

⁶⁰ el-Vidânî, "Rihletü'l-Hacci", 327.

⁶¹ el-Makrizî, *es-Sülûk*, 3/242-243; et-Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti*, 122-123; el-Vidânî, "Rihletü'l-hacci", 327; Bila'rac, "Devrü'r-rahâlâti'l-hacci't-tevâsülü's-sekâfetibeyne'l-Mağribve'l-Meşrik (8/14)".

⁶² Kahire'de Mukattam dağı eteğindeki Karâfe bayramlarda halkın kadınlı erkekli gittikleri mesire yerlerinden biri idi. Burada Kur'an okunduğu gibi şarkılar da söylenirdi. Nebi Bozkurt, "Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 520; Nebi Bozkurt, "Bayram", 5/262.

⁶³ el-Makrizî, *es-Sülûk*, 3: 242-243; el-Vidânî, "Rihletü'l-Hacci", 328.

⁶⁴ Kalkaşendî, *Subh*, 8/100-103. Sultan Ebü'l-Hasan ile Mısır Sultanı'nın mektuplaşmaları için bk. Makkarî, *Nefh*, 4/ 386-398; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/127-135.

haf asırlar boyu Mescid-i Nebevî'de okunsun diye oldukça fazla miktarda mal, vakıf için ayrılmış hatta vakfın şartları arasında Mushaf'ın okunabilmesi için gerekli aydınlatma aracı bile zikredilmiştir.⁶⁵

Vâlide Emîre'nin hac kafilesiyle birlikte Mısır ile kutsal beldelere gönderilen mektuplar ve Mushaflar dışında beş yüz yük miktarınca dönemin hediyeleşme kültürünü ifade edecek şekilde çeşitli hediyeler gönderilmiştir. At ve silahlar arasında; altın ve gümüş süslü deriyle kaplanmış altın eyerli beş yüz at, mücevher ve altınla süslenmiş on adet kılıç, altınla işlenmiş on eyer, altın mahmuzlar, üç gümüş dizlik, mücevher taçlı demir başlık, gümüş boncuklu on eyer, süslü on sancak, süslü on bayrak, sahrâ beldelerinde tanınmış debbağlarca yapılmış dört yüz kalkan yer almakta idi. Kıyafetler arasında altınla işlenmiş on üçten fazla cübbe, altınla işlenmiş yirmi altı başörtüsü, sekiz yüz mühürlü ipekli kumaş, yirmi kumaş topu, yirmi dört ipek elbise, on sekiz ipekli bornos, yüzelli tül kumaş, yirmi yünlü ipekli ihram yer almakta idi. Mücevherât arasında Mağrib'e mahsus mücevher ve yakut taşlarından yapılmış ölçü aletleri, yüz yirmi sekiz zümrüt, yüz yirmi sekiz zebecet, üç yüz altmış dört değerli mülûkî mücevher, yirmi adet süslü inci dizisi sayılmaktadır. Mefrûşât olarak on altı değerli kılıf, sekiz yüz yatak, yastık ve ev eşyaları, yirmi adet süslü yorgan yüzleri, hepsi ipek olan yüz on iki kilim, altın ve gümüşle dikilmiş deri yatak kafilenin hediyeleri arasında idi. Hediyeler içinde en dikkat çekici olan ise yüz parçadan oluşan, beyaz ipekten hazırlanmış, bağlantı yerleri renkli ipekten, direkleri fildişi ve abanostan mamul, en büyük sütunu gümüş işlemeli olan, dört kapılı, kubbeli bir çadırıdır. Bu çadıra otuz altı parçadan oluşan bir de ek kubbe bitleştirilmiştir. Yine hediyeler arasında Mağribli Sultan ile Mısır Sultanı arasındaki ilişkinin boyutunu göstermek açısından önemli olan bir hediye daha vardır. Ebü'l-Hasan, Sultan Nâsır'ın şahin avlama hobisini bildiği için ona otuz dört adet değerli doğan, üç yüz otuz dört Arap atı, yüz yirmi katır, yedi yüz deve göndermiştir.⁶⁶ Hediyelerin hem sayılarına hem de mevzu oldukları alanlara baktığımızda dönemin önem verilen eşyaları ve devletlerin sahip oldukları yer altı kaynakları, kullanılan metal ve kumaş çeşitleri anlaşılmaktadır. Ayrıca dönemin gücü Memlûkler'in sultanlarına takdim edilecek özel hediyeler için sultanların alakadar oldukları oyun ve eğlenceye dahi dikkat edilmektedir. Dönemin diploması kültüründe Mağrib bölgesi açısından kıymetli olan eşya yukarıda sayılanlardır diyebiliriz. Ayrıca hediyeleşmenin sadece siyasî olarak değil kutsal toprakların yöneticiliğini yapan Memlûkler ile bu topraklara sevgi ve hasret duyan Merinîler arasında manevî bağların da güçlenmesine katkısı olmuştur.

Hediyeler kendisine ulaşan Mısır Sultanı Nâsır, huzurunda hediyeleri mertebelerine göre bütün emîrlere dağıtmış, yalnız inci ve elması kendisi için ayırmıştır. Bu hediyein değerinin yüz bin dinardan daha fazla olduğu rivayet edilmektedir.⁶⁷ Ayrıca Sultan gelen konuklara bol ikramda bulunulmasını ve Hicaz beldelerine gidecek hediye ve azıkların bolca hazırlanmasını emretmiştir.⁶⁸

Mısır tarafından oldukça iyi misafir edilen ve hac görevlerini yerine getirmeleri için kolaylıklar sağlanan Merînî hacıları, kutsal topraklardaki görevlerini yerine getirip Sultan Ebü'l-Hasan'ın emri üzerine Mushaf'ı da yerine koyduktan sonra Mağrib'e dönmek üzere Mısır'a geri gelmişlerdir.⁶⁹ Kafile Mısır'dan ayrılırken ise Sultan Nâsır, Merînî Sultanı için hediyeler hazırlatmıştır. İbn Haldûn'a (öl. 808/1406) göre bu hediyeler arasında ipek kumaşlar, pahalı İskenderiye kumaşları, Şam'da yapılmış bir sultan çadırı yer almaktadır. Çadır köşk gibi yapılmış olup içinde yatak ve oturma odaları, mutfak, yolu görebilen kuleleri, mihrabı,

⁶⁵ Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/ 131; Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti*, 122; el-Menûnî, *Varakât*, 208.

⁶⁶ Muhammed İbn Merzûk et-Tilimsânî, *el-Müsnedü's-sahîhü'l-hasen fi mehâsini Mevlânâ Ebi'l-Hasan*, thk. Maria JesusViguera, tkd. Mahmûd Bû Abbâd (Cezâir:, y.y. 1401/1981); İbnHaldûn, et-Ta'rif, 603-604; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/ 242; Makkarî, *Nefh*, 4/400-403; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/ 128- 129; et-Tâzî, *Rihletü'r-rihlâti*, 1/ 119-121; et-Tâzî, *Târihü'd-diplomasıyyi'l-Mağribî* (1408/1988), 210-216.

⁶⁷ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, 3/ 242-243; Selâvî, *el-İstiksâ*, 3/130.

⁶⁸ Tamdoğan, *Merinîler Dönemi*, 235.

⁶⁹ el-Vidânî, "Rihletü'l-Haccı", 328.

direkleri ve küçük minaresiyle bir de mescidi bulunmaktadır. Yüzden fazla süvariye ağırlayacak genişlikte olan bu cadır,⁷⁰ dönemin diplomasi hediyeleri içerisinde değerlendirilebilir.

2.4. Emîre Kız Kardeş Meryem'in Haccı (745/1345)

Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın annesi Meryem'in haccından sonra Mısır Sultanı Nâsır'ın vefatı üzerine oğulları arasında yaşanan fitneler sebebiyle Mağrib sefâreti ve resmî hac kabilelerinin gönderilmesi birkaç yıl durdurulmuştu. Nihayet el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ yönetimi eline alıp hac yollarının emniyetini sağlayınca⁷¹ yeni bir hac kabileci yola çıkarılmıştır.

Merinî Sultanı Ebü'l-Hasan'ın kızkardeşi olan Emîre Meryem bint Ebî Saîd, üvey anneleri Emîre Meryem'den yedi yıl sonra önemli hediyeler ve mektuplarla birlikte 745/1345 yılında hacca gitmiştir. Emîreyle birlikte götürülen hediyeler arasında Sultan Ebül-Hasan'ın kendi hattıyla yazdığı Mushaf'tan biri bulunmakta idi. Sultanın yazdığı Mushaf'lar'dan ilki 738/1338 yılındaki hac kabilisinde Emîre Meryem ile Medine'ye Mescid-i Nebevî'ye gönderilirken 745/1345 yılındaki bu yolculukta ise ikincisi kızkardeşi Emîre Meryem'le Kudüs'e⁷² gönderilmiştir. Bu kabile Şaban ayının ortalarında Mısır'a ulaşmıştır. Ebü'l-Hasan, Mısır Memlûk Sultanı el-Melikü's-Sâlih Ebü'l-Fidâ'ya (salt. 743-746/1342-1345) gönderdiği mektupta sultanın babası için taziyelerini bildirmekte, Mısır, Şam ve Hicaz topraklarının yönetimine geçtiği için kendisini tebrik etmekte ve hac kabilisinde kız kardeşi Emîre Meryem'in bulunduğunu haber vermektedir. Mektupta ayrıca Sultan Ebü'l-Hasan'ın kendi hattıyla yazıp daha önceden Haremeyn-i Şerifeyn'e gönderdiği iki Mushaf'ın durumlarının araştırılmasını istemekte ve Melik Nâsır'ın izni ile o iki Mushaf için vakfedilmek üzere kendileri tarafından gönderilen mülklerden topraklar satın alındığını, el-Melikü'n-Nâsır'ın Mağrib vakıflarından elde edilen gelirleri Mushaf'ın kurrâları ve mekânın aydınlatılması için özenle kullandığı bilgisini vermekte idi. Mektupta bahsedilen diğer bir konu ise Sultan Ebü'l-Hasan'ın Endülüs'te katıldığı cihad⁷³ idi. Merinî Sultanı, sefir ve kâtiplerine ise Mekke ve Medine'deki vakıflarını teftiş etmelerini, vakıf nâzırının yaptığı ödemeleri ve bahsedilen savurganlıkları anlamalarını ve bu iş için razı olacakları kişiyi seçmelerini emretmiştir.⁷⁴

Bu mektup dışında bir diğer mektup da Emîre Meryem'in Mısır Sultanına kardeşinden götürdüğü özel mektup idi. Bu mektupta Avrupalı Hıristiyanlar karşısında Müslümanların yenilgisini (Tarîf Yenilgisi, 743/1342), Hıristiyanların Endülüs topraklarını işgalini ve Cezire-tülhadrâ'yı ele geçişlerini, Müslümanları esir aldıklarını dile getirerek Hıristiyanlar karşısında düşükleri zor durumları oradaki kardeşlerine bildirmektedir.⁷⁵ Merinî Sultanı Haremeyn'e selamlarını ilettikten sonra oradaki bütün imam-hatiplerden ve bütün haclardan kendileri için İspanya ile yapılacak yeni savaşlar için Cuma hutbelerinde duâ etmelerini istemektedir.⁷⁶ Mısır Sultanı el-Melikü's-Sâlih bu mektuba cevap vererek mektupta kutsal topraklara Mağrib'den gönderilen hediyeler ile vakfedilen Mushaf'lar ve onlarla ilgili vakıflar hakkında bilgisinin olduğunu ve gerekli düzenlemelerin yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca hacca giden Mağribli misafirleri için ikramda bulunduğu onların hac farizalarını gereği gibi yerine

⁷⁰ İbn Haldûn, *et-Ta'rif*, 604-605; Tamdoğan, *Merinîler Dönemi*, 236.

⁷¹ el-Vidânî, "Rihletü'l-Haccî", 329.

⁷² Makkarî, *Nefh*, 4/ 399-400; Makkarî (öl. 1041/1632), bu Mushaf'ardan Beytü'l-Makdis'tekini gördüğünü ve oldukça san'atlı, süslü olduğunu ifade etmektedir (*Nefh*, 4/ 400) Selâvi, *el-İstikâsâ*, 3/ 128-129; Abdülhâdî et-Tâzi de "ne şanslıyım ki ben de bu Mushaf'ı Kudüs'ü 28 Safer 1379/2 Eylül 1959 günü ziyaretimde gördüm ve Sultan Ebül-Hasan'ın isminin yazılı olduğu sayfaların bazılarının resimlerini çektim." Mushaf'tan resimler için bk. 126. et-Tâzi, *Rihletü'r-rihlâti*, 1/ 123. Bu çalışmanın ekler kısmında Sultan Ebü'l-Hasan el-Merîni'ye ait el yazması olan ve halen Kudüs'te bulunan Kur'an-ı Kerîm cüzlerinin hem sandık resmini hem de cüzleri görebilirsiniz.

⁷³ Makkarî, *Nefh*, 4/403-404; el-Vidânî, "Rihletü'l-Haccî", 329; et-Tâzi, *Rihletü'r-rihlâti*, 1/124.

⁷⁴ et-Tâzi, *Rihletü'r-rihlâti*, 1/125; Tamdoğan, *Merinîler Dönemi*, 237-238.

⁷⁵ Makkarî, *Nefh*, 4/ 403.

⁷⁶ et-Tâzi, *Rihletü'r-rihlâti*, 1/ 125; Tamdoğan, *Merinîler Dönemi*, 237-239. Mektup için bk. Makkarî, *Nefh*, 4/386-394; eş-Şâhirî, *el-Hadâratü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyyefi'l-Mağrib*, 88-89.

getirebilmeleri için tedbirler alındığını da ifade etmiştir. Gerek hac yolculuğunda gerekse kutsal topraklarda kendi mihmandarlıklarında onlarla ilgilendiklerini vurgulamıştır. Mektubun önemli bir kısmını ise Endülüs Müslümanlarının düşmana karşı galip gelmesi için gerekli yardımı yapacaklarını, zafer elde etmeleriyle sevineceklerini belirttiği bölüm oluşturmaktadır.⁷⁷

Mağribli Emîrelerin Mağrib'den ve Mısır'dan ayrılırken katılmış oldukları tahmin edilen sürre ve deverân-ı mahmil merasimleri ile yolculuğa çıkarken gidecekleri yerlere götürdükleri hediyeler ve eşyalar başka bir makale konusu olarak incelenmiş olup burada değinilmeyecektir. Emîreler'in kutsal topraklarda yaşadıkları hatıralara dair herhangi bir kayda rastlanmaması incelenen konu açısından eksik oluşturmakla birlikte çeşitli dönemlerde Mağrib ve Endülüs topraklarından hacca giden ve hem yolculuk esnasında hem de kutsal topraklarda yaşadıklarını kaleme alan seyyahların kayda aldıkları anekdotlar tarihî malzemenin aktarımı açısından önem arz etmektedir. Bu eserlere bakıldığında kutsal topraklar için yazılanların daha ziyade Kâbe, Mescid-i Nebevî ve çevrelerinin mimari özellikleri üzerinde durulduğu, genel itibarıyla haccin yapılışına dair bilgilere yer verildiği anlaşılmaktadır. Aynı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte sözü edilen bu seyahatnamelerden birinde Endülüs topraklarından Kutsal topraklara uzanan hac yolculuğunu anlatan İbn Cübeyr'in (öl. 614/1217), Recep ayında kadınlara tahsis edilen bir günde erkeklerden ayrı olarak rahat bir şekilde gerçekleştirdikleri Umre ibadetine dair hatırasını anlattığı bölüm, kadınların o günün şartlarında Umre tecrübelerinin aktarılması açısından çok etkileyicidir. Çalışmanın bu hatırayla nihayetlenendirilmesi uygun görülmüştür:

"Recep ayına mahsus umre ibadeti. Mekkeliler'in inancına göre Recep ayında yapılan umre ibadeti Arafat'ta vakfeye durma ibadetinin kardeşidir. Umre için Mekke civarından insanlar akın akın geldiler. Benzeri görülmemiş kalabalık şenlikler düzenlendi. Mekke'nin cadde ve sokakları süslendi. Herkes sahiplerininin maddî durumlarına göre yüksek kalitede keten veya ipek elbiselerle giydirilmiş develerin üzerine sıkıca bağlanan mahfelerin içine doluştu. Mekke Emîri Mükşir'in halası Füleýtete kızı Cumâme'nin ihtişamlı mahfesi dikkat çekiciydi. Emîrin hanımının ve emirin kuvvet komutanlarının hanımlarına ait mahfeler de gayet güzeldi. Yolun her iki yakasına şelale şeklinde ateş yakıldı. Mekke'nin soylu kadınlarına ait olan mahfeli develerin ayakları arasına mumlar tutuşturuldu. Recep ayının tamamında gece-gündüz demeden sürekli olarak kadınlar ve erkekler umre ibadeti yaptılar. Kâbe bu mübarek ayın her günü halkın ziyaretine açılıyordu. Recep ayının 29. günü olduğunda ise kutsal Kâbe özel olarak kadınlara tahsis ediliyordu. Nihayet bu 29. gün Mekke'de kadınlar için muhteşem bir şenlik başlıyordu. Bu kadınlar için bayram günü idi. Kadınlar bugün tavaf için her taraftan gelerek bir araya toplandılar. Erkekler Kâbe'yi kadınlara bıraktılar. Kadınlar birbirlerine zincirlenmiş bir halde sel gibi akıyorlardı. Feriyyat edenler, yüksek sesle ağlayan, tekbir ve şehadet getiren kadınlar. Kâbe'nin köşelerine ellerini sürüp Hacerü'l-esved'i öptüler. Kadınlar erkeklerle beraber tavaf yaparlarken biraz garip kalırlar, Kâbe'yi uzaktan görürlerdi. O yüzden yılda bir defa da olsa bu bayramı yaşamış oluyorlardı.⁷⁸

Sonuç

Mağrib ve Endülüs'te yaşayan Müslümanlar İslâm'ın doğduğu ve geliştiği topraklarla maddî ve manevî bağlarını hac, ilim ve ticaret rihleleriyle gerçekleştirmişlerdir. Bu açıdan haccin diplomatik, içtimâî ve kültürel boyutları içerisinde Merini sultanı Ebü'l-Hasan'ın (öl. 752/1351) annesi ve kızkardeşi iki emîrenin- Vâlide Meryem ve Kız kardeş Meryem bint Saîd-14. asırda gerçekleşen ve en az bir yıl süren hac yolculukları araştırmaya konu olmuştur.

Makalede adı geçen kadın hacılar daha ziyade hükümdar ailesine mensup hanımlardır. Hac seyahatleri bizzat bu hanımlar tarafından yazılmadığı için dönemin Mağrib ve Endülüs tarihçileri ile seyyahlarının hac seyahatnameleri bizim için önemli kaynaklar olmuştur. Emirelerin hac yolculuğuna çıkışları, yolculukları, kutsal topraklara varışları ve Harameyn'in

⁷⁷ Makkarî, *Nefh*, 4/394-399.

⁷⁸ Avâtîf Muhammed Yûsuf Nüvvâb, *er-Rahalâtü'l-Mağribiyye'l-Endelüsiyye* (Riyad, 1417/ 1996), 223-224; Öztekin, *İbn Cübeyr Seyahatnamesi*, 110-120. Umre ziyaretimi gerçekleştirdiğim 2011 yılında benim ve arkadaşlarımın tavaf esnasında yoğunluk dolayısıyla yaşadığımız sıkıntılar düşüncüde 11. Yüzyılın kutsal toprakları için ulaşılmış olan bu çözüm düşündürücüdür.

364 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emfresinin 14. Yüzyıldaki...

yöneticilerine götürdükleri hediye ve mektuplar üzerinde durulmuş, Hac vazifelerini ifa ettikten sonra dönüş yolunda kendileri adına saray erkânı tarafından düzenlenen kutlamalar anlatılmıştır.

Haccın kadın yolcuları arasında yer alan ve Hârûnürreşîd'in eşi olan Zübeyde bint Ca'fer, diğer İslâm devletlerinin hükümdar eş ve kızları için özel bir örnek teşkil etmektedir. O'nun ihtişamlı yolculuğu yanı sıra hacıların bu yolculuğu rahat yapabilmeleri için yol boyunca yaptığı imaretler ve kutsal topraklarda yaptırdığı su yolları oldukça dikkat çekicidir. Memlûk hatunlarının da hacları hemen hemen aynı özelliklere sahip idi. Meşrik soylu kadınlarıyla, çalışmanın konusu olan ve Mağrib havâs tabakası erkeklerinin bile ender göze alabildiği Mağrib-Hicaz hac seferini, her zorluğu göze alarak başaran bu iki Mağrib soylu kadınının hacları da destanlaşmıştır.

Bu çalışmada yolculukları en az bir yıl süren Mağrib emîrelerinin 14. asırda yaptıkları meşakkatli hac yolculukları konu edilmiştir. Mağrib'de hüküm süren Merinî sultanlarından Ebû'l-Hasan döneminde gerçekleşen bu hac yolculuklarının dönemin siyasî gelişmeleri, sosyo-kültürel özellikleri açısından değerlendirmek gerekir. Mağrib Sultanı, Mağrib-i Aksâ dışında kalan yerlerin fethi ve Endülüs'te katıldığı cihad faaliyetleri ile adeta batı İslâm dünyasının sultanı olma hedeflerinde oldukça ilerlemiştir. İşte bu dönemde kutsal topraklarla ve onların yöneticisi durumunda olanlarla da çok yönlü ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler içerisinde kutsal topraklarda hüküm süren Memlûklerin hanım sultanları ile adeta yarışircasına yapılan hac yolculukları, sultanlar arası diplomatik yazışmalar, hediyeleşmeler ve hacca gidemeyenlerin özlemlerini ifade eden Mescid-i Nebvî mektupları yer almaktadır. Bu yolculukların iktisadî ve ilmî yönü de Mağrib-Meşrik arası hareketi oldukça değerli kılmaktadır. Çalışmanın konusu olan Mağrib Emirelerinin yaptıkları haclar kendi hayat hikâyelerinde dinî bir farziyeti yerine getirmek iken hem soylu kadınların hac yolculukları hem de Mağrib-Merînî ve Mısır-Memlûk siyasî ve sosyo-kültürel tarihi açısından resmî ve özel kayıtlarda destanlaşmış hac yolculukları olarak yerlerini almıştır.

Kaynakça

- Abderî, Ebû Abdullah. *Rihletü Abderî*. thk. Ali İbrahim Kurdî. Dimaşk: Dârü's-Sâ'düddin , 2005.
- Ankawi, Abdullah. "The Pilgrimage to Mecca in Mamluk Times". *Arabian Studies* 1 (1974), 146-170.
- Arabî, es-Siddîk. *Kitâbü'l-Mağrib*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/1984.
- Atıyye, Emâl Sâlim. *es-Sefârâtü fi'l-Mağribi'l-İslâmî hilâle'l-karneyni's-sâbi' ve's-sâmini'l-hicriyeyn (13-14 m.)*. Cezâir: Câmîatü Mustafa Estambûli Muasker, Doktora Tezi, 1436-37/2016-17.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Bahri Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Bila'rac, Abdurrahman. "Devrü'r-Rahalâti'l-Hacci't-tevâsüli's-sekâfetibeyne'l-Mağribve'l-Meşrik (8/14)". *Almanhal*. Erişim 2 Kasım 2018. <http://platform.almanhal.com>
- İbn Battûta. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Behrens, Doris. "The Mahmal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court". *Mamluk Studies Review (MSR)* (1997). Erişim 16 Nisan 2019. http://mamluk.uchicago.edu/MamlukStudiesReview_I_1997.pdf
- el-Belevî, Halid b. İsa. *Tâcü'l-mefrik fî tahlîyeti ulemâi'l-Meşrik*. thk. Hasan es-Sâlih. 2 Cilt. Muhammediye: İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, ts.
- Bozkurt, Nebi. "Bayram". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/261-263. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bozkurt, Nebi. "Mezarlık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/519-522. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Brack, Yoni. "A Mongol Princess Making Hajj: The Biography of el-Qutlugh Daughter of Abagha Ilkhan (r. 1265-1282)". *JRAS Journal of the Royal Asiatic Society* 21/3 (2011), 331-359.
- Ceran, İsmail. *Fas Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2012.
- Civil, Zafer. *Din Sosyolojisi Açısından Hac*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Demir, Zekiye. "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkileri". *Diyanet İlmî Dergi* 50/2 (2014), 103-129.
- Demircan, Adnan. *Siyer*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Doğan, Faruk. "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam-Medine Hac Yolu Güvenliği: Cerde Başbuğluğu". *Tarih Okulu Dergisi* 6/15 (2013), 127-157.
- İbn Ebî Zer' el-Fâsî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b.Ömer. *Enîsü'l-mutrib bi-ravzi'l-kurtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târîhi medîneti Fas*. thk. Maria Jesus Viguera ve tkd. Mahmûd Bû Abbâd. Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.
- Emît (?), Nureddin. "er-Rihletül-Mağribiyye ile'l-Hicaz hilâle'l-asri'l-vasit, rihletül-Abderî nemûzecen". *Almanhal*. Erişim 10 Kasım 2018. <http://platform.almanhal.com>
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili". *Türkiyât Mecmuası Journal of Turkology*. 29/1 (2019), 45-80.
- Erol, Burak Gani. "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2019), 264-314.
- Ersoy, Seyfeddin. "Dünyü Bugünü İle Türkiye'de Hac Organizasyonu" *Türkiye'de Hac Organizasyonu Sempozyumu*, 27-47. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Ersöz, Şeyda Nur. *17. Yüzyılda Mağrib'den Bir Seyyah: el-Ayyâşî'nin Seyahatnâmesinde Haremeyn Yolculuğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Fahd, Bedri Muhammed. "Hacc Emirleri Tarihi". *Diyanet İlmî Dergi* 33/1 (1997), 37-72.
- Hadislerle İslâm. Erişim 10 Şubat 2020. <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/>
- Hakkı, Muhammed. "el-Haccü fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi'l-asri'l-vasit: el-Cidâlü havle istimrâri fardiyeti'l-hacci". *Usûrül-Cedîde* 7/26 (1438/2016-17), 84-101.

366 | Zehra Gözütok Tamdoğan. Mağrib'den Hicaz'a İki Merinî Emfresinin 14. Yüzyıldaki...

- Harekât, İbrahim. *el-Mağrib abre't-târîh*. 3 cilt. Dârü'l-Beyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-Hadîse, 1420/2000.
- Harekât, İbrahim. "Mağrib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Hendrickson, Jocelyn. "Prohibiting the Pilgrimage: Politics and Fiction in Mâlikî Fatwâs". *Islamic Law and Society* 23/3 (2016). Erişim 24 Şubat 2020. <https://www.jstor.org/stable/>
- Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah İbn Abdülmün'im. *Ravzü'l-mi'târ fî haberî'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1975.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Târihu İbn Haldûn: et-Ta'rîf bi-İbn Haldûn ve rihletuhu garben ve şarken*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmî, 1413/1992.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah Lisânüddin Muhammed b. Abdullah. *Hatratü't-tayf: Mi'yârü'l-ih-tiyâr*. thk. Ahmed Muhtâr el-Abbâdî. Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabî li'd-Dirâsât, 2003.
- İbn Merzûk et-Tilimsânî, Muhammed. *el-Müsnedü's-sahîhü'l-hasen fî mehâsini Mevlânâ Ebi'l-Hasan*. thk. Maria Jesus Viguera- tkd. Mahmûd Bû Abbâd. Cezâir, b.y., 1401/1981.
- Johnson, Kathryn. "Soylu Hacılar: Memlûk Rivayetlerinden Havendü'l-Kübrâ'nın Hac Yolculuğu". trc. Hilal Cemile Tümer. *APJIR Academic Platform Journal of Islamic Research* 3/2 (2019), 295-309.
- el-Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed. *Subhü'l-a'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. 14 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1340/1922.
- Kan, Kadir. "Abbâsî Sarayında Hayırsever ve Entelektüel Bir Hanımefendi: Zübeyde bt. Câfer". *İstem* 12/23 (2014), 143-194.
- Kara, Adnan. "Memlûk Toplumunu: Sosyal Yapı, Şehirler ve İktisadî Faaliyetler Üzerine Bir Bakış". *Türk Tarihine Dair Yazılar* 2. 637-656. ed. Alpaslan Demir-Tuba Kalkan-Eralp Erdoğan. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Kavas, Ahmet. "Afrikalı Sultanların Destanlaşan Hac Seyahatleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2008), 89-102.
- Kur'ân Yolu. Erişim 15 Mayıs 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Makkarî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed. *Nefhü't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisânüddin İbni'l-Hatîb*. thk. İhsân Abbâs. 8 cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1388/1968.
- el-Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed. *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- el-Makrizî, Ebû Muhammed Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir b. Muhammed. *ez-zehebü'l-mesbûk fî zikri men hacce mine'l-hulefâ ve'l-mülûk*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2000.
- el-Mâlikî, İbn Rüşd el-Kurtubî. *Fetâvâ İbn Rüşd li-Ebi'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî el-Mâlikî*. thk. el-Muhtâr b. et-Tâhir et-Telîlî. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1407/1987.
- el-Menûnî, Muhammed b. Abdülhâdî. *Varakât ani'l-hadâratî'l-Mağribiyye fî asri Benî Merîn*. Rabat: Câmîatü Muhammed el-Hâmis, 2000.
- el-Menûnî, Muhammed. *Rakbü'l-hacci'l-Mağribî*. Tatvan: Matbaatü'l-Mahzen, 1953.
- Mes'ud, Abdülkâdir. How were Moroccans Trips to Hajj, "Yehuccüne ilâ Mekke ve'l-Kudüs Me'an, Keyfe Kânet Rahalâtü'l-Meğârîbe ile'l-Hacci Kadîmen". Erişim 14 Mart 2020. <https://www.assahifa.com/> . <https://sasapost.co/how-were-moroccans-trips-to-hajj/>
- Murâd, Hüseyin Seyid Abden Lillâh. "Rakbü'l-hacci'l-Mısri fî asri'l-Memâlik (648-923/1250-1517)". *IUA, Câmîatü İfrikiya el-Âlemiyye*. Erişim 10 Mart 2020. <http://dSPACE.iua.edu.sd/bitstream/123456789/937/1/>
- Nüvvâb, Avâtîf Muhammed Yûsuf. *er-Rahalâtü'l-Mağribiyye ve'l-Endelüsiyye*. Riyad: b.y., 1417/1996.

- el-Ömerî, Şehâbüddin Ahmed b. Yahyâ el-Fazlullâh. *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*. thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm. 27 Cilt. Lübnan: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971.
- Özdemir, Hacı Ahmet. "Müsta'sım billâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/126. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özköse, Kadir. "Mağrib Müslümanlarının Hac Organizatörlüğünü Yapan Tarikat Sâlihiyye Tarikatı ve Asafî Ribâtı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2007), 29-49.
- Öztekin, Mehmet. İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Terceme ve Tahlil). Elaziğ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Selâvî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî. *Kitâbü'l-İstiksâ li-ahbâri'l-garbi'l-İslâmî*. thk. Muhammed ve Ca'fer en-Nâsırî. 8 cilt. Dârülbeyzâ: Dârü'l-Kitâb, 1954.
- Şahin, Riyâd Mustafa- Mağribî, Abdurrahman Muhammed. "Evkâfü's-Sultânî'l-Mağribî Ebî'l-Hasan Ali b. Osman el-Merînî fi'l-Kudüs beyne âmeyn (745-753/1344-1352)". *Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyyeli'l-Buhûsi'l-İnsâniyye*, 22/1 (2014). 20 Ocak 2020. <http://www.iugaza.edu.ps/ar/periodical/>
- eş-Şâhirî, Mezâhim Allâvî. *el-Hadâratü'l-arabiyyetü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib (el-asrû'l-Merînî)*. Bağdat: Merkezü'l-Kitâbi'l-Akademi, 2015.
- Tamdoğan, Zehra Gözütok. *Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- et-Tâzî, Abdülhâdî. *Rihletü'r-rihlâti Mekke fi mie rihle Mağribiyye ve rihle*. 2 cilt. Riyad, 1426/2005.
- et-Tâzî, Abdülhâdî. *Târihü'd-diblomasiyyi'l-Mağribî*. 10 cilt. Mağrib, 1408/1988.
- Tomar, Cengiz. "Şecerüddür" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/404-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- et-Tücbî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Rezîn. *Fadâletü'l-huvân fi tayyibâti't-ta'âmve'l-elvân sûratün min fenni't-tabhfi'l-Endelüsve'l-Mağrib fi bidâyeti asri benî Merîn*. thk. Muhammed b. Şakrûn. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1984.
- Venşerîsî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ et-Tilimsânî. *Mi'yârü'l-mu'rib ve'l-câmi'l-Mağrib an fetâvâ ehli İfrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Muhammed el-Haccî ve dğr. 12 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1401/1981.
- Vezzân, Hasan. *Vasfu İfrikiyye*. trc. Muhammed Huccî ve Muhammed el-Ahdar. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- Yemîne, Bû İzze. *et-Tabh ve't-tabîh bi'l-Mağribi'l-İslâmî hilâle'l-ahdi'l-Merînî (669-869/1213-1465)*. Cezâir: Cezâir Câmiatü İbn Haldûn, Yüksek Lisans Tezi, 2015-16.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/90-97. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. "Murâbitlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yiğit, Rıdvan. *Muhammed b. Kalavun Döneminde Mısır'da Sosyal-Kültürel ve İktisadî Hayat*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.